

A FORDÍTÓ HALLGATÓLAGOS TUDÁSA*

N. TÓTH ZSUZSA

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Budapest, zsntoth@yahoo.com

ABSTRACT

This paper aims to establish a link between Polanyi's theory of sense-giving and sense-reading within the structure of tacit knowing and the so called *théorie du sens*, a school of thought within Translation Studies. A brief survey of Polanyi's reception among linguists is followed by a discussion of the distinction between *meaning* and *sense*. Then it is argued that by adding new triads to Polanyi's description of communication as a sequence of three integrations, the theory of tacit integration as a way of creating meaning can be extended to the description of the process of translation. It is concluded that the transparency of words in a text to be comprehended can explain the phenomenon of *deverbalization*, the key notion of the *théorie du sens*, which lacks a sound theoretical foundation.

POLÁNYI RECEPCIÓJA A NYELVÉSZEK KÖRÉBEN

Polányi Mihály műveinek recepciója köztudomásúan ellentmondásos. Valószínűleg hosszú időnek kell még eltelnie ahhoz, hogy a személyes tudás és a hallgatóságos tudás teóriája elfoglalja méltó helyét a bevett elméletek sorában.

A magyarországi befogadás megkésettségének egyik oka nyilvánvalóan Polányi antikommunizmusa volt. Többnyire negatív fogadtatása a kortárs angolszász filozófusok körében (v.ö. Szívós 2005:125) ugyancsak érthető, hiszen hiába írta Rom Harré (Harré 1967) baráti levelében, hogy Polányi Mihály az angol filozófiai hagyományok folytatója¹, nem illeszkedett az 1950-es és 60-as évek meghatározó áramlataihoz, a logikai pozitivizmushoz vagy az analitikus filozófiához. Ez a kívülállás az uralkodó paradigmán kezdetben minden bizonnyal hozzájárult a Polányi írások iránti csekély érdeklődéshez. A *Személyes tudás* megjelenése óta eltelt csaknem 50 év alatt azonban Polányi nézetei lassanként elterjedtek szinte minden humán tudományágban. Még az irodalomtudományban is visszhangra talált a hallgatóságos tudás elmélete (v.ö. Sexl, M. 1995. *Sprachlose Erfahrung?*

* A magyarul nem hozzáférhető idézeteket a szerző fordította.

¹ „I have always thought, Michael, that your work lies right in the British tradition. [...] One day I shall persuade you that are (*sic!*) not a lone hand but a member of what is to me a great tradition!” (Kiemelés az eredeti szövegben.)

Michael Polanyis Erkenntnismodell und die Literaturwissenschaften. Frankfurt am Main: Lang).

Az elméleti és alkalmazott nyelvészek körében azonban Polányi Mihály neve és filozófiája szinte teljesen ismeretlen. Sporadikusan ugyan felbukkannak Polányi fogalmai a szakirodalomban², de lényegi hatást mindeddig sem a személyes tudás, sem a hallgatólágos tudás elmélete nem gyakorolt a nyelvészetre. Még a viszonylag új interdiszciplináris szakterület, a „Translation Studies” – magyarul: „fordítástudomány” – irodalmában sem bukkantam Polányira történő hivatkozásra.³ Ennek ellenére meglepődtem, amikor 2006-ban Olaszországban egy nemzetközi fordítástudományi konferencián előadásom mintegy 40 fős – amerikai, belga, olasz, szlovén, svéd, észt, spanyol, brit, indiai, szlovák és magyar résztvevőkből álló – hallgatóságából senki sem jelentkezett, amikor megkérdeztem, ki hallott már Michael Polányiról.

Polányit annak ellenére nem ismerik a nyelvészek, hogy a nyelvre vonatkozóan markáns elméletet dolgozott ki. Ez az elmélet már a *Személyes tudás* 5. fejezetében körvonalazódott, majd legteljesebben a „Sense-Giving and Sense-Reading” című, először 1967-ben, majd a *Knowing and Being* 12. fejezeteként 1969-ben megjelent tanulmányában bontakozott ki. A bevezető bekezdés egyértelművé teszi, hogy a nyelv teljességének leírásával Polányi két diszciplína kompetenciájába tartozó területre merészkedik: a nyelvfilozófia és a formális nyelvészet területére.

A szemantika abban az időben főleg a filozófusok vizsgálati területe volt. Polányi jelentésemélete radikálisan különbözött Frege, Carnap vagy Quine felfogásától, akik a korabeli paradigma jelentős képviselői, ezáltal pedig a korszellem alakítói voltak. Mivel Polányi tudatosan kapcsolta össze filozófiáját az amerikai behaviorizmus ellenében Európában kibontakozó Gestalt pszichológiával és a jelentést az észlelésből eredeztette, nem illett bele ebbe a paradigmába. Műveire nem haraptak rá az egyetemek mértékadó professzorai, így nézetei sem terjedhettek el széles körben. A nyelvészek pedig – ahogy Polányi csípősen megjegyzi – „[a]zt a tényt, hogy a nyelv semmi, ha nincs tudatos jelentése, félretették, mint ami átmeneti nehézség a modern, szigorúan empirikus nyelvészet számára” (Polányi 1992:202). Amikor Chomsky – szakítva a szigorú empirizmussal – az emberi beszédtevékenység mögöttes folyamataira irányította figyelmét és a mechanisztikus nyelvészet helyébe lépő mentalisztikus nyelvészet megalapozásával forradalmasította a nyelvelméletet,

² Pl. 1966-ban a *Language Learning* című alkalmazott nyelvészeti folyóiratban az amerikai Robert B. Kaplan a szövegalkotási készség kulturális meghatározottsága mellett érvelő cikkében [„Cultural Thought Patterns in Intercultural Education.” *Language Learning* XVI (1&2):3] hat sort idéz a *Personal Knowledge*-ből; egy alkalmazott nyelvészeknek szóló kutatómódszertani kézikönyv [Maykut, P. & Morehouse, R. 1994. *Beginning Qualitative Research. A Philosophic and Practical Guide.* London: The Falmer Press.] bibliográfiája tartalmazza Polányi *The Tacit Dimension* című művét; egy nyelvtanárképzéssel foglalkozó cikk szerint egy tanárnak fontos elsajátítania azt, amit a szerző – Polányi nevének említése nélkül – így határoz meg: „[...] tacit knowledge of classroom skills.” [Maingay, P. 2001. „Teaching Intelligence.” *NovELTy* 8 (2):52].

³ Az ELTE BTK-n a Fordítástudományi PhD program a Nyelvtudományi Doktori Iskola része.

Polányi felismerte, hogy ez egyúttal a nyelv hagyományos koncepciójának újjáélesztését is jelenti⁴ annak ellenére, hogy Chomsky egyaránt szembement a preskriptív hagyományos nyelvészettel és a strukturalizmussal.

Azonban a nyelvészet a strukturalizmus háttérbeszorulása és Chomsky generatív-transzformációs elméletének elterjedése után is a virtuális, absztrakt nyelvvel foglalkozott. A nyelv valóságos használatának elemzése a beszédaktus-elmélettel kezdődött. Chomsky és Austin egyaránt 1955-ben tartottak előadássorozatot a Harvard Egyetemen a nyelv radikálisan új szemléletét tükröző, de egymástól homlokegyenest különböző elméletükről, és a későbbiekben mindketten óriási hatást gyakoroltak egy sor tudományágra. Az Austin által megalapított pragmatika (nem *pragmatizmus!*) utat nyitott a diskurzuselemzés és a szövegnyelvészet felé, mely területeken a mondatnál nagyobb nyelvi egységek, valamint annak elemzése történik, hogy a beszélők mire használják a megnyilatkozásokat (nyelvi funkciók). Az elméleti nyelvészetben azonban egészen a közelmúltig a generatív transzformációs modell volt a meghatározó, melynek középpontjában a mondat (szintaxis) áll. A transzformációs-generatív nyelvtanban szerepel ugyan egy szemantikai összetevő, azonban a chomskyánusok a jelentést ugyanolyan formális módon írják le, ahogy a szintaxist.

Csak Polányi halála után kezdtek feltűnni a chomskyánus nyelvfelfogással ellentétes nézeteket valló kognitív nyelvészek, akik azt hangoztatták, hogy a „jelentés” annyira meghatározó vonatkozása a nyelvnek, hogy központi szerepet kell kapnia a nyelvészetben. A kognitív tudományokból leágazó kognitív nyelvészet a szemantika és a szintaxis összekapcsolására törekszik, kutatja a nyelvhasználat tapasztalati alapját, valamint a nyelv és a gondolkodás közötti kapcsolatot. A nyelvtudománynak ez az új irányzata az 1990-es évektől kezdett a kánon részévé válni.⁵

A kognitív tudományok Polányihoz hasonló úton járnak (v.ö. Reber 1992-93). A kognitív nyelvészet egyik fő forrásának számító híres Lakoff – Johnson (1980) mű minden bizonnyal elnyerte volna Polányi tetszését. Csak remélhetjük, hogy a jelentéssel foglalkozó nyelvészekre előbb-utóbb hatással lesznek művei, hiszen „[m] unkássága a nyelvészet terén is, mint oly sok más területen, előrevetítette a jövő kutatási irányát” (Goodman 2003:149).⁶

⁴ A kilencedik lábjegyzetben Polányi felhívja a figyelmet, hogy maga Chomsky írta: a generatív nyelvtan mélyen a hagyományos nyelvészetben gyökerezik. (Polányi 1992:202)

⁵ Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar Vol. 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press; Langacker, Ronald W. 1990. *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin: Mouton de Gruyter; Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar Vol. 2: Descriptive Application*. Stanford: Stanford University Press; Zoltán Kövecses, 2000. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁶ „In the area of linguistics his work, as in so many other areas, foreshadowed the direction of future inquiry.”

SENSE-GIVING AND SENSE-READING

E tanulmány egy korábbi változatát⁷ Polányi elküldte Chomskynak, aki rendkívül kedvező véleményt alakított ki róla:

Your remarks about tacit knowledge and tacit integration, in this and earlier work, express very clearly and (to me, at least, persuasively) a point of view towards which I have been directing my own thinking for some time. These remarks are *of obvious relevance to the use and acquisition of language*. (Chomsky 1966) [N. Tóth Zs. kiemelése.]

Noha ebben a levélben Chomsky azt írja, hogy egymáshoz hasonló úton járnak, az elme modularitásával kapcsolatban Polányi inkább Piaget nézeteivel értett egyet. Chomskyval ellentétben – aki szerint a nyelvelsajátítás az elme egy külön moduljához kapcsolódik – Piaget azt vallotta, hogy a nyelvi fejlődés az általános kognitív folyamatok része, és a nyelv a szimbolikus reprezentáció egyik megnyilvánulása, melyet a gyermek kognitív fejlődésének egy meghatározott szakaszában elsajátít. A generatív nyelvészettel ellentétes nézeteket valló kognitív nyelvészek is elvetik az elme speciális nyelvelsajátítási moduljára vonatkozó koncepciót.

Magyarul „Értelemadás és értelemolvasás” a címe a „Sense-Giving and Sense-Reading” című tanulmányának⁸, melyben Polányi a nyelvet az általános emberi értelemadó képesség egyik sajátos példájának tekinti: „egyetlen csoportba sorolja a képi, észleleti és a nyelvi, diszkurzív jelhasználatot” (Újlaki 1993a:81). A nyelv használata során is – csakúgy mint pl. a vizuális észlelés, az autózvezetés vagy egy sakkjátzsma közben – „néhány dolog járulékos tudatosságára támaszkodunk azért, hogy fókuszáltan figyeljünk arra a dologra, amire ezek vonatkoznak” (Polányi 1992:200). A nyelvhasználat besorolása egy nagyobb rendszerbe egyaránt hasonlatos Piaget modelljéhez és a szemiotikai elmélethez. Peirce jelentéselmélete még általánosabb, mint Polányié (v.ö. Gulick 1992-93:9). Azonban mindkettőjük szerint „tudásunk tárgyainak elsődleges tulajdonsága, hogy az ember számára értelemmel bírnak, jelentést hordoznak” (Újlaki 1993b:88).

Tanulmányában Polányi nem fejt ki a *meaning* (jelentés) és a *sense* (értelem) közötti különbséget. Frege *Sinn* és *Bedeutung*-ra vonatkozó híres megkülönböztetése óta (Frege 1892) sokféle fordítása született már mindkét elnevezésnek. A Wikipedia

⁷ A „Sense-Giving and Sense-Reading” korábbi változatában Polányi illusztrációképpen ágrajzokat közölhetett. Lehetséges, hogy ezek Chomsky kommentárjának hatására kerültek ki a végleges szövegből: „[...] it seems to me that it may be misleading to use phrase structure diagrams or the notion of ‘immediate constituents’ as an example here. It is only in cases that are so oversimplified as to be almost ‘pathological’ that these notions are appropriate to describing the integrated mental structure that corresponds to a person’s understanding of a sentence” (Chomsky *ibid.*).

⁸ A *sense* szónak más magyar fordítása is létezik: míg Pap Mária „üzenet”-nek fordítja (ld. pl. Polányi 1994:163-64.), addig Újlaki hol „jelentésadás”-ról (Újlaki 1993a:81), hol pedig „jelentés- illetve értelemadás”-ról (u.o. 75) ír.

szerint angolul a *Sinn* megfelelőjeként a következő szavak fordulnak elő: *sense, meaning, intension, connotation, content*. A *Bedeutung* fordításaként ugyanez az internetes forrás a *reference, referent, meaning, extension, denotation, nominatum, designatum* szavakat sorolja fel. Magyarul a *Sinn* fordítása általában „jelentés” vagy „értelem”, a *Bedeutung* fordítása pedig „jelöllet”.

A jelentés nyelvészeti vonatkozásait a szemiotika, a szemantika és a pragmatika vizsgálja. A szemiotika köztudomásúan nemcsak a nyelvi jelekkel foglalkozik. Ferdinand de Saussure, a modern nyelvtudomány megalapozója, a nyelvészetet tekintette a szemiotikai rendszer modelljének, és a nyelv leírásában alkalmazta a jel fogalmát. Saussure szerint a jelentés a nyelvi jel használati értéke: a nyelvi jel összetevőinek – a jelölőnek (*signifiant*) és a jelöltnek (*signifié*) – kapcsolata a valósággal. A különböző szemantikai iskolák az ókortól napjainkig számos jelentéseméletet alkottak, melyek a jelentést Saussure-höz hasonlóan két dolog közötti viszonynak fogják fel.

A saussure-i szemiotikai szemlélet és a jelentés szemantikai leírása egyaránt *in abstracto* kezeli a nyelvet: mindkét megközelítés a nyelvi rendszert (*langue*) vizsgálja szemben a konkrét *parole*-lal.⁹ Ebben a felfogásban a jelentés a szóhoz tartozik. A szó részeként kezelt jelentéssel szemben Peter Strawson – „On Referring” című híres esszéjében (Strawson 1950) – bevezette az „aktuális jelentés” fogalmát. Az „aktuális jelentés” az a dolog, amelyre egy adott beszélő a konkrét nyelvhasználat (*usage*) során egy adott kontextusban utalni akar. Ezzel megkezdődött a szemantika és a pragmatika különválása, a szemantikai jelentés és a beszélő által adott jelentés megkülönböztetése (v.ö. Kripke 1977).

A pragmatika a nyelvi és a situációs kontextus jelentésre gyakorolt hatásával foglalkozik. Austin, a beszédaktus-elmélet és a pragmatika megalapozója azt vizsgálta, hogy miként jelennek meg a mondatok a konkrét nyelvhasználatban, melynek során valaki valamilyen céllal megnyilatkozásokat (*utterance*) produkál. A beszédaktus-elmélet szerint egy megnyilatkozásnak van *értelme* (*sense*), *ereje* (*force*) és *hatása* (*effect*). Példaként nézzünk egy helyzetet, melyben valaki valamit mond:

Egy szobában ül a feleség. Bejön a férj, nyitva hagyja az ajtót, és leül a TV elé. Erre a feleség azt mondja: „Hideg van.” Ez egy kijelentő mondat, mely a hőmérsékletre vonatkozik, és egyben egy megnyilatkozás, melynek az adott helyzethez kötött *értelme* van („Fázom”); *ereje* van, amely a kijelentést kéréssé változtatja („Csukd be az ajtót”). A feleség azzal a céllal is mondhatja a mondatot, hogy bosszantsa a férjét (*hatás*).

A pragmatikai megközelítés szerint tehát a szavaknak önmagukban nincs olyan részük, melyet a jelentésüknek lehetne nevezni. A jelentés valaki számára létezik egy adott helyzetben. Ez a felfogás rokon Polányi megközelítésével.

⁹ Angolul létezik a *language (text)/discourse* fogalompár is. Magyarul az absztrakt és a konkrét megkülönböztetésére a *nyelv/beszéd* fogalmakat szokták alkalmazni, melyben talán nemcsak a saussure-i, hanem a heideggeri (*Sprache/Rede*) distinkció nyomai is felfedezhetők.

A „Sense-Giving and Sense-Reading”-ben kifejtett jelentésemélet másik lényeges sajátossága az, hogy feloldja a konfliktust az egymásnak ellentmondó szemantikai elméletek között:

azon nézet között, mely szerint a denotatív nyelv tárgyakra vonatkozik, és azon klasszikus nézet között, mely azt tartja, hogy a nyelv a fogalmakkal áll kapcsolatban, mégpedig azáltal, hogy mindkét lehetőséget elismerjük, és folytonos átmenetet állapítunk meg közöttük. (Polányi 1992:194)

Ezen túlmenően, ahogy Walter Gulick (1992-93:8) is rámutatott, Polányi szerint a jelentés a tapasztaláshoz kötődik, és eseményszerű jellege van. Polányinál a jelentés már nem két dolog közötti viszony: „A személy *B* szót olyanná teheti, hogy *C* objektumot jelentse” (Polányi 1992:182). Ez a jelentés az austin-i *sense*, és nem a szemiotikai és szemantikai *meaning*. Hiába használja tehát Polányi felváltva szinonimaként a *meaning* és a *sense* szavakat, végig a címben megjelenő *sense*-ről beszél: arról az „értelem”-ről, mellyel valaki a szavakat felruhazza, illetve amelyet valaki a szavakat hallva vagy olvasva felfog.

Polányi jelentésemélete szerint, amikor írunk vagy olvasunk, a szavaknak járulékosan vagyunk tudatában, és ezáltal adunk nekik értelmet. Írás és olvasás közben nem a szavaknak, hanem azoknak a dolgoknak vagyunk fókálisan tudatában, amelyre a szavak mutatnak. A kapcsolatot a szavak és a dolgok között, azaz a szavak értelmét, hallgatólagos – vagyis nem tudatos és nem formalizálható – integráció révén teremti meg a szöveg létrehozója vagy befogadója, miközben figyelme valamiről valamire irányul: a transzparens szótól a felé a fókusz felé fordul, amelyre a szó mutat. A szó transzparenciáját gyönyörűen fogalmazta meg Újlaki Gabriella: a szó „maga nem látszik, csupán rajta keresztül látszik a tárgy, amit megmutat” (Újlaki 93a:74). Hasonlóképpen ahhoz, ahogy a testünkben lakozunk és érzékelésre használjuk anélkül, hogy ezt tudatosítanánk, a szavakat azáltal tesszük alkalmassá arra, hogy azt jelentsék, amire figyelmünket összpontosítjuk, hogy beléjük helyezkedünk.

A hallgatólagos tudás különböző típusainál (pl. egy szerszám használatakor, egy arckifejezés értelmezésénél, vagy a vak ember fehér bottal való tájékozódása esetén) „a hallgatólagos tudás triászának” (Polányi 1992:182.) alkotó elemei: az értelem-adó/olvasó személy, a járulékos dolog, amely egy fókuszra mutat, valamint az, amire a személy fókális figyelme irányul. Az emberek közötti szóbeli vagy írásbeli kommunikáció esetén triászok triászáról van szó (*ibid.* 188-190). Polányi a tanulmányának ebben a részében egy élménybeszámolót tartalmazó levél írását és olvasását hozza fel példának:

Egy idegen tájon járva valaki megírja élményeit a barátjának, aki a levelet olvasva megpróbálja megérteni ezeket az élményeket. Ebben a folyamatban három triász, három hallgatólagos integráció zajlik: először a levélíró értelemolvasása történik, amikor az őt körülvevő látványt és eseményeket értelmezi, majd ugyanő egy értelemadó

folyamatot hajt végre, amikor szavakba önti az élményeit, végül ismét értelemolvasásra kerül sor, amikor a barát egyszerre próbálja megérteni a levél szövegét és a szövegben leírt eseményeket. Az, hogy mit jelent valamit átélni, strukturálisan különbözik attól, amit egy élménybeszámoló közvetít. Az első esetben, amikor a táj és a benne zajló események hatnak az érzékeinkre, a jelentést közvetlenül ragadjuk meg; a második és a harmadik esetben a leírt szavak együttes jelentése a levél írójának, illetve olvasójának a gondolataiban van jelen.

„Sense-Giving and Sense-Reading” című tanulmányában Polányi a nyelvről szólva elsősorban az írott nyelvvel és az egynyelvű kommunikációval foglalkozik, valamint azzal a helyzettel, amikor a nyelv eszköz és nem tárgy. A hallgatóságos integráció elmélete azonban könnyűszerrel kiterjeszthető a nyelv tárgyként való használatára, valamint a nyelvek közti értelemadásra és értelemolvasásra, azaz a fordításra is.

ÉRTELEMADÁS ÉS ÉRTELEMOLVASÁS A FORDÍTÁSBAN

A fordító egyaránt foglalkozik eszközként és tárgyként a nyelvvel. Eleinte úgy jár el, mint az egyszerű olvasó, aki meg akarja érteni a szöveget, de tőle eltérően a fordító néha megáll és ízeletgeti a szavakat; majd az íróhoz válik hasonlatossá, aki elsősorban meg akarja értetni magát az olvasóval. Ezt szem előtt tartva lát hozzá munkája végső fázisában a mondatok csiszolatásához. Mindazok számára, akik hivatásszerűen foglalkoznak szövegekkel, a nyelv nem csupán a kommunikáció eszköze. Amennyiben a nyelvre mint munkaeszközre, azaz tárgyra tekintünk, a korábban transzparens szavak a figyelem fókuszába kerülve elveszítik áttetszőségüket. Amikor az írók, költők, szónokok, fordítók szöveget alkotnak, nemcsak a szavak jelentésére irányítják fokálisan a figyelmüket, hanem a szavak és a mondatok fizikai alakjára is: melyik rím, versláb, vagy szinonima hangzik jobban; alá- vagy mellérendelt legyen-e a mondat; hova kell vessző és hova pontosvessző. Azonban a szavaknak a figyelem középpontjába történő állítása – amiként azt a fordító teszi – korántsem ugyanaz, mint amiről Polányi ír:

Jól ismert, hogyan lehet egy kimondott szót értelmetlen hangok kiejtésére redukálni azáltal, hogy sokszor ismételtjük, miközben csak ajkunkra, nyelvünkre és a képzett hangokra figyelünk. [...] a külsővé tétel megöli a jelentést [...] (Polányi *op. cit.* 188).

Saját szövegünk formai csiszolatása éppen a jelentést szolgálja. Amikor átírjuk egy szöveg első változatát, nemcsak sokszor ismételtjük a szavakat és a mondatokat, hanem arra is figyelünk, melyik forma szolgálja legjobban azt az értelmet, melyet a szónak szándékozunk adni: a szóalakoknak változtatva vagyunk fokálisan és járulékosan tudatában. Ez egy egészen más folyamat, mint amikor például a nyomdai

korrektor hibákat keresve egy szövegben a szóalakokra koncentrálni és fogalma sincs, hogy mit olvas.

A „Sense-Giving and Sense-Reading” egyik bekezdése idegennyelvű szövegekkel is foglalkozik. Polányi leírja azt a számára gyakori jelenetet, hogy a reggelizőasztalnál a postával érkezett különböző nyelvű levelek áttekintését követően, amikor angol nyelven összefoglalná fia számára az olvasottakat, már nem is emlékszik rá, milyen nyelven íródott egyik vagy másik levél:

Élénken tudatában vagyok a levél által közvetített jelentésnek, mégsem tudok semmit a szavairól. [...] Ez [...] világosan mutatja, hogy birtokában lehetünk egy szöveg jelentésének anélkül, hogy a szöveget magát ismernénk, és ezt az artikulálatlan jelentést szavakba tudjuk önteni. (Polányi *op. cit.* 190)

Ezt a folyamatot nem fordításnak, inkább összefoglalásnak vagy sűrítésnek nevezném, noha létezik olyan fordító, aki ezt a módszert alkalmazza. Ezen kevesek egyike volt Freud, akinek

[...] különleges tehetsége volt a fordításhoz. Nem haladt fáradságos munkával mondatról mondatra, kifejezésről kifejezésre, hanem elolvasott egy bekezdést, becsukta az idegen nyelvű könyvet, s elgondolta, hogyan formálta volna meg ugyanezeket a gondolatokat egy német író. (Jones 1973:69)

A fordító valóban szavak nélkül is birtokában lehet egy szöveg jelentésének, és csak ember lehet birtokában ennek a jelentésnek. A szöveg értelmének létrehozása és megértése emberi képesség. A gépi fordítás segítséget nyújthat ugyan a fordítónak, de a végső szöveget az ember hozza létre. A gépi fordítás csak a *langue*-gal tud dolgozni; a gép a szavak szótári jelentésére támaszkodik és explicit szabályok alapján végzi a műveleteit. A fordításra azonban nem lehet szabályokat felállítani, mert nem az egyik nyelvről a másikra való átkódolás történik. A fordítás nem a nyelv (*langue, text*), hanem a beszéd, a diskurzus¹⁰ (*parole, discourse*) szintjén történik. A gép szavakat fordít, és a fókusz nem helyeződhet át valamiről valamire. Gépi fordítás esetén hiányzik a harmadik szereplő, aki a hallgatólagos integrációt megvalósítaná.

Az egynyelvű hétköznapi kommunikáció hármas triásza a fordítás folyamatában megsokszorozódik. A „Sense-Giving and Sense-Reading”-ben leírt példánál maradva nézzük, mi történik, ha a levél írója angolul írt magyar barátjának, aki feleségének lefordítja a levelet magyarra. A harmadik személy megjelenésével a hallgatólagos integráció két újabb triásza is lejátszódik. A férj által értelemadás, a feleség által értelemolvasás történik. A férjnek tökéletesen meg kell értenie a levelet ahhoz, hogy le tudja fordítani. A fordító helyzete abban különbözik az egyszerű olvasótól, hogy világosan meg kell mondania, miképpen érti a szöveget. Nem bízhat ugyanis abban,

¹⁰ „Discourse is [...] text seen in its situational setting” (Enkvist 15).

hogy a fordítás olvasója annak ellenére megérti majd a szöveget, hogy az ő számára sem világos saját szövegének minden részlete. A fordítónak tehát koherens szöveget kell létrehoznia. Munkájában a szövegértés és a szövegalkotás összefonódik. Csak az tud koherens szöveget alkotni, aki megértette az eredetit.¹¹ Ehhez nagyon jól kell tudnia angolul: nem elég a szavak szótári jelentését és a nyelvtani szabályokat ismernie, hanem tisztában kell lennie azzal is, hogy az ő barátja miként használja a nyelvet. A levél megértése azonban nem jelenti sem a barát élményeinek újra átélését, sem pedig szándékainak vagy érzéseinek megértését, hiszen a szavakba történő behelyezkedés nem azonos az empátiával. Amit megértünk, az nem az eredeti üzenet, hanem az az értelem, amit mi adunk neki. „A megértés végbemenési formája az értelmezés” (Gadamer 2003:431). Felesége számára a levél címzettje azt az értelmet fogja szavakba önteni, amit ő olvasott ki a levélből, nem pedig azt, amit a levél írója szándékozott közölni. Ha azt szeretné, hogy a felesége is megértse a levelet, sokat fog csiszolni a fordítás végső formáján, hogy a szavak és mondatok minél pontosabban fejezzék ki a gondolatait: azt, ahogy ő értette a levélíró gondolatait.

Amikor a feleség magyar fordításban elolvassa férje angol barátjának levelét, nagyon sok áttételen keresztül érkeznek el hozzá a levélíró kalandjai. A levélíró szavakba öntötte élményeit, a fordító szavakba öntötte azt, ahogy ő értette a szöveget, és most a feleség a fordítás szavait olvasva értelmezi az angol barát élményeit. Megpróbálja elképzelni milyen falut, templomtornyot és teheneket láthatott a levél írója. Más lesz képzeletében a templomtorny képe, ha a feleség magyar, és megint más, ha kínai, aki magyarul kommunikál a férjével. Nem kizárólag sokféle egyéni tapasztalatunk határozza meg a szavak által lefedett univerzális fogalmak exemplifikációját, azaz az egyéni értelmezést, hanem a kultúra is, amelyben szocializálódunk.

THÉORIE DU SENS

Hiába írható le a fordítás folyamata Polányi fogalmaival, a hallgatólágos integráció elmélete mind ez ideig nem került be a fordítástudományba. Jelen tanulmány ezt a hiányt igyekszik pótolni.

Polányi hatásának hiánya nem magyarázható azzal, hogy a fordítástudomány nem merít a filozófiából. A neves fordításkutató, Anthony Pym (Pym 2002) szerint filozófia és fordítástudomány háromféle módon is kapcsolatba kerül egymással:

1. Egyes filozófusok a fordítást általános kérdések példájaként vagy metaforájaként vizsgálták (pl. Humboldt, Schleiermacher, Schlegel, Ortega y Gasset, Heidegger, Walter Benjamin, Gadamer, Quine, Searle, Derrida, Husserl, Ricoeur).

¹¹ Ellenkező esetben még egy Polányiról szóló könyvben is olvashatunk ilyesmit: „[...] Lakatos [...] azért bírálta Kuhnt, mert az azt sugallja, hogy a paradigmaváltozás társadalmi struktúrája az igazság keresését a 'szeneskocsi-hatásra' vezeti vissza...” (Molnár 2002:213).

2. Fordításkutatók filozófusokra hivatkozva támasztják alá elméleteiket (a hivatkozott szerzők pl. Humboldt, Schleiermacher, Nietzsche, Benjamin, Sartre, Althusser, Popper, Buber, Levinas).

3. Filozófusok és fordítók filozófiai szövegek fordítását kommentálják. A filozófiai szövegek fordítása az antikvitás óta témája az európai filozófiának

Pym tanulmánya a 2. pontnál említi a *théorie du sens*-t, amelynek esetében nem sikerült filozófusokra hivatkozva alátámasztani az elméletet:

Bizonyos fordításelméleteknek sikerült filozófiai tekintélyekre hivatkozás nélkül kibontakozni. A Danica Seleskovitch által Párizsban kidolgozott *théorie du sens* azt állítja, hogy 'sense'-t, és nem szavakat fordítunk. Ennek a 'sense'-nek a pontos természete azonban lényegében elméleti megalapozás nélkül marad. (Pym 2002:12)

Pym rámutat arra, hogy természetesen a fordítástudományban már jó ideje senki sem állítja, hogy szavakat fordítunk, de a párizsi iskola által használt „deverbalizáció” fogalmat elméletileg alá kellene támasztani. Ha a *théorie du sens* követői ismerték volna Polányi műveit, minden bizonnyal merítették volna belőlük.

A *théorie du sens* – elnevezésével ellentétben – nem elmélet. Garcia-Landa szerint, aki leírja az elnevezés történetét, nem *explicatio*-ról, hanem *explicandum*-ról van szó: „A *théorie du sens* nem elmélet, hanem tény; a fordítás és a nyelv óriási jelentőségű ténye: az a lényegi jelenség, melyet az elméletnek meg kell magyaráznia” (Garcia-Landa 1995: 390). A tolmácsok képzésével és konzekutív tolmácsolással foglalkozó Seleskovitch az 1970-es években fedezte fel azt a jelenséget, hogy a fordítás folyamán nem közvetlenül alakítjuk át a forrásnyelvi jelentést célnyelvi jelentéssé (*meaning*), hanem a forrásnyelvből először az értelemhez (*sense*) jutunk el, a non-verbális gondolathoz, amelyet ha tudatosítottunk, ezt követően bármely nyelven ki tudunk fejezni tekintet nélkül az eredeti nyelv szavaira. Seleskovitch munkáját a szimultán tolmácsolás problematikáját kutató Marianne Lederer folytatta. Tevékenységükkel párhuzamosan azonban a fordítástudományban teret nyert a tudományosnak tekintett empirikus kutatási irányzat, amelynek hívei Seleskovitch és Lederer megközelítését spekulatívnak és „személyes”-nek (*personal*), azaz szubjektívnek bélyegezték (v.ö. Garcia-Landa *op.cit.* 392).

Egy 2005-ben tartott előadásában Lederer összefoglalta a *théorie du sens* lényegét, és kitért arra, hogy Piaget fejlődéslélektani elmélete nyújt számukra tudományos magyarázatot. Azért érezte szükségét a tudományos megalapozottság hangsúlyozásának, mert azzal is támadják őket, hogy igen nagy mértékben támaszkodnak az intuícióikra. Ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a kutatók általában intuícióik alapján fogalmazzák meg hipotéziseiket.

Az előadás kulcsmondatai a következők: „A tolmácsolás legszembetűnőbb jellemzője az, hogy a beszéd hangjai eltűnnek, de az értelem (*sense*) megmarad. Kell tehát hogy legyen egy 'deverbalizációs' szakasz a megértés és az újrafogalmazás között” (Lederer 2005:1). „Senki nem képes arra, hogy egy ötperces beszéd szavait

megjegyezze. Csak a sense marad meg” (ibid.:2). „A világról való tudás és a kontextus ismerete segítségével értjük meg egy közlés értelmét. A jelentés (meaning) a nyelvi rendszer része, és ez a jelentés lehet poliszemikus. A beszéd (discourse) azonban nem többértelmű, mert a *sense* nem poliszemikus” (ibid.:3). „A tolmácsok a deverbilizált értelem alapján spontán újrafogalmazzák az eredeti szövegben megjelenő gondolatokat és érzéseket, de a forrásnyelvi szavak kevésbé ismerhetők fel” (ibid.:11).

A HALLGATÓLAGOS INTEGRÁCIÓ ELMÉLETE MINT EXPLICATIO

Seleskovitch felfedezése nem adott magyarázatot a tolmácsolás során megfigyelt jelenségre. Mentségére szolgáljon, hogy őt az elmélettel szemben sokkal inkább a gyakorlati problémák megoldása érdekelt. Később azonban Lederer és Garcia-Landa már megfogalmazták, hogy a leírás mellett szükséges megadni a jelenség elméleti magyarázatát is.

A *théorie du sens* mint *explicandum* szinte kiált Polányi elmélete után. A hallgatólagos integráció elmélete alapján a tolmácsolás és a fordítás során a megértés nem a szavak eltűnése által, hanem a rájuk irányuló figyelem megváltozása révén jön létre: a szavak ott vannak, csak átnézünk rajtuk. A deverbilizációra magyarázatot ad a szó transzparenciája, ahogy járulékosan vagyunk tudatában, amikor fokális figyelmünket róla afelé fordítjuk, amire vonatkozik, és ezáltal létrehozuk az adott helyzetben érvényes *sens(e)*-t.

Garcia-Landa (*op.cit.* 393) a fordításelmélet episztemológiájának megteremtését sürgeti. Ennek első lépése a szimultán tolmácsolás formájában megjelenő szóbeli fordítás modellálása lenne, mivel ez a fordítás legegyszerűbb formája. A második lépés a hipotézisalkotás arról, milyen mentális folyamatok történnek a tolmácsolás során. A harmadik lépés a kísérlet, melynek során a hipotézist megerősítjük vagy elvetjük. Polányi ismeretének hiányában azonban a szerző csak célként jelöli meg a fordításelmélet episztemológiájának megteremtését a *théorie du sens* alapján, és tovább keresi azt az elméletet, melyre alapozni lehetne a hipotézist.

Garcia-Landa az 1950-es években nyelvfilozófiát hallgatott Németországban, majd 1976-tól a Sorbonne-on volt Seleskovitch PhD hallgatója fordítástudományból. Idézett tanulmányában rengeteg filozófusra hivatkozik Ayertől Wittgensteinig. Csak a véletlenül múltatott, hogy egyetlen Polányi mű sem került a kezébe. Ha Polányi pályáját egy mester egyengette volna, mint ahogy Heidegger tette Gadamer esetében, vagy ha egy lelkes fiatal filozófus felfedezte volna a jelentőségét, ahogy Derrida Levinasét, akkor talán Garcia-Landa is rátalált volna Polányi szövegeire.

IRODALOM

- Chomsky, Noam (1966). Noam Chomsky to Michael Polanyi. Berkeley, Nov 6, 1966. Michael Polanyi Papers, Box 6, Folder 8. Department of Special Collections, University of Chicago's Joseph Regenstein Library, Chicago.
- Enkvist, Nils Erik (1990). „Seven Problems in the Study of Coherence and Interpretability.” In: Connor, U. és Johns, A. M. (szerk.) *Coherence in Writing: Research and Pedagogical Perspectives* Washington, D.C.: TESOL. 9-28.
- Frege, Gottlob (1892). „Über Sinn und Bedeutung.” *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 100: 25-50.
- Gadamer, Hans-Georg (2003). *Igazság és módszer* (Bonyhai Gábor fordítása) Budapest: Osiris.
- Garcia-Landa, Mariano (1995). „Notes on the Epistemology of Translation Theory.” *Meta* XL (3): 388-405.
- Goodman, C.P. (2003). „The Tacit Dimension.” *Polanyiana* 12 (1-2): 133 – 157.
- Gulick, Walter B. (1992-93). „Polanyi's Theory of Meaning: Exposition, Elaboration, and Reconstruction.” *Polanyiana* 2-3 (4/1): 7-42.
- Harré, Rom (1967). Rom Harré to Michael Polanyi. Oxford, 2 Feb, 1967. Michael Polanyi Papers, Box 6, Folder 9. Department of Special Collections, University of Chicago's Joseph Regenstein Library, Chicago.
- Jones, Ernest (1973). *Sigmund Freud élete és munkássága* (Félix Pál fordítása) Budapest: Európa.
- Kripke, Saul (1977). „Speaker's Reference and Semantic Reference.” *Midwest Studies in Philosophy* 2: 255–276.
- Lakoff, George és Johnson, Mark (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lederer, Marianne (2005). „What clues do the early studies of interpreting give us about translation, language and communication?” ‘Expertise’ workshop, Univ of Oslo, 19-20 Feb, 2005. [Internet] Elérhetőség: <<http://www.hf.uio.no/ilos/forskning/forskningsprojekter/expertise/workshops/oslo2005/index.html>>
- Molnár Attila Károly (szerk.) (2002). *Polányi Mihály* (Magyar Panteon 14.) Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Polányi Mihály (1992). „Értelemadás és értelemolvasás.” (Székely László fordítása) In: *Polányi Mihály filozófiai írásai I*. Budapest: Atlantisz. 182-218.
- Polányi Mihály (1994). *Személyes tudás* (Pap Mária fordítása) Budapest: Atlantisz.
- Pym, Anthony (2002). „Translation Studies and Western Philosophy.” [Internet] Elérhetőség: <<http://www.tinet.org/~apym/on-line/translation/translation.html>>
- Reber, Arthur S. (1992-93). „Personal Knowledge and the Cognitive Unconscious.” *Polanyiana* 2-3 (4/1): 97-115.
- Strawson, Peter F. (1950). „On Referring.” *Mind* (New Series) 59 (235): 320-344.
- Szívós Mihály (2005). *A személyes és a hallgatólagos tudás elmélete*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Újlaki Gabriella (1993a). „A jel és a megismerés.” *Polanyiana* 3 (3): 70-85.
- Újlaki Gabriella (1993b). „A realizmus kérdése Polányi Mihály tudományfilozófiájában.” *Polanyiana* 3 (3): 86 – 106.